

УДК 94(477)

О. В. Фірсов

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНІВ П. САГАЙДАЧНОГО ТА
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Складовою традицій кожного цивілізованого народу є історична пам'ять про його минуле. Особливого значення така закономірність має для сучасної України, в умовах переоцінки української історії. Українська історична наука відкриває суспільству все нові знання про минуле українського народу. В пам'яті народу чи не найвагомніше місце займає козаччина. Саме з українським козацтвом пов'язана героїчна боротьба українського народу за свою свободу та самостійну державність. Козацтво і сьогодні надихає українські патріотичні сили зміцнювати нашу державу.

Вже чимало зроблено у висвітленні українського козацтва вітчизняними та зарубіжними вченими. Разом з тим, дослідження діяльності видатних представників козацтва XVII ст., їх роль у вирішенні тогочасних військових та політичних завдань ще не є достатніми. Між тим, військово-політичні чинники були одними із найголовніших у визначенні долі української державності. У вітчизняній історіографії встановлено, що в українській історії видатну роль відіграли гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний і Богдан Хмельницький. Саме за безпосередньою участю гетьманів формувалося козацьке військо, розгорталася національно-визвольна боротьба українського народу за визволення від польської шляхти. Однак, щоб глибше з'ясувати їх роль і місце в українській історії, висвітлити внесок кожного із них в розвиток козацтва, необхідно провести порівняльний аналіз військово-політичної діяльності цих непересічних діячів.

Означену проблему досліджували такі вчені, як В. Смолій, В. Сергійчук, І. Стороженко, О. Гуржій, В. Корнієнко, П. Сас та інші. [1–9] Кожен з них військові та політичні аспекти діяльності гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького вивчав відповідно до сфери своїх наукових зацікавлень – історії, філософії, політології. Новизна нашого дослідження полягає у тому, що ми робимо спробу дослідити різницю і те спільне, що було у військово-політичній діяльності гетьманів.

Виражаючи інтереси національно-патріотичних сил, гетьмани активно виступали проти чужоземного панування на українських землях. Вони виражали властиві українському народу прагнення до політичної самостійності, але підходи для досягнення цієї мети різнилися. П. Сагайдачний домагався автономії України, досягнення для неї широких прав у складі Речі Посполитої. Йому вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність на загальноукраїнський рівень. Всі

його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузько запорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства. Спираючись на козацьке військо, П. Сагайдачний намагався проводити самостійну політику. Він проігнорував заборону королівської влади козакам ходити проти турецьких фортець на Чорному морі. Всупереч політиці польського уряду гетьман вступив з 20-ти тисячним військом до Київського братства, яке виступало на захист православної церкви і одночасно відіграло роль культурного центру України. П. Сагайдачний спрямував енергію козацтва на боротьбу з Туреччиною та Кримським ханством. Разом з тим, гетьман реально уявляв, що виступати проти польського панування, як засвідчили попередні козацько-селянські повстання, наявних сил ще не вистачало. Саме тому він не йшов на відкриту політичну конфронтацію з Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для проведення своєї політики.

П. Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства – це й склало його військово-політичну концепцію. Він активно підтримував відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П. Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам, і під час переговорів виявляв неабияку державну мудрість і талант дипломата. Так було у 1618 р, коли король звернувся до гетьмана П. Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву, щоб врятувати королеви́ча Владислава з безнадійного становища. П. Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України [10, с.35]. Король і сенат погодилися на всі ці вимоги П. Сагайдачного і фактично визнали автономну козацьку республіку на Україні на чолі з обраним гетьманом.

Гетьман Б. Хмельницький вперше в українській суспільно-політичній думці сформулював основні принципи національної державної ідеї [11, с.25]. Ідею створення національної держави розвивав поступово: напередодні Визвольної війни домагався від Речі Посполитої, насамперед, збереження козацьких вольностей. В ході боротьби домагався, як і П. Сагайдачний, створення української автономії у складі Речі Посполитої [12, с.321]. В лютому 1649 р. в ході поглиблення національно-визвольної революції Б. Хмельницький вперше обґрунтував право українців на створення української суверенної держави в межах усіх її етнографічних земель [2, с.44]. За основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації влади Запорозької Січі.

Б. Хмельницький, в порівнянні з П. Сагайдачним, більш активно і рішуче вимагав від Речі Посполитої відновлення та розширення прав і

привілеїв козацтва. Гетьман і його соратники, піднімаючи козаків на повстання, прагнули, насамперед, до збереження козацьких вольностей. Ще напередодні повстання Б. Хмельницький висунув до Польщі вимогу: визнати самоврядування козацтва й вивести польські війська з України. Проте польська влада такі вимоги визнала нездійсненними й образливими, і Б. Хмельницький отримав типову для способу мислення польської еліти відповідь: "...швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей" [13, арк. 49]. Гетьман вимагав від польської влади суттєвого збільшення реєстру та підтвердження правового статусу козацтва; забезпечення економічних ("майнових") прав козацтва на "хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини" та іншу власність; "право забезпечення вільного життя батьків і матерів та козацьких вдів" [14, с.36–39]. Категорична відмова польської влади, зокрема, сейму задовольнити вимоги козацтва, забезпечити їх вольності, стала однією з причин початку Визвольної війни від польської шляхти.

Діяльність гетьманів зосереджувалася на активному та рішучому захисті православної віри. В умовах, коли польські магнати, спираючись на католицизм, посилювали національно-релігійне гноблення українського народу, П. Сагайдачний зумів повернути козаків до підтримки православної церкви. Союз козаків з православним духовенством був на користь національним інтересам і сприяв розвитку української культури. Разом з усім козацьким військом П. Сагайдачний вступив до Київського братства [15, с.16]. Ця акція була виявом політичної ваги проти політики національно-релігійних утисків і підняла авторитет братства, оберігаючи його від репресій польської влади. За активною участю гетьмана єрусалимський патріарх відродив в Україні православну церкву.

Б. Хмельницький домагався забезпечення не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання. Він вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків, скасування церковної унії та повернення Київській митрополії всіх храмів і маєтностей. Для гетьмана захист православної церкви був формою збереження національної самобутності українського народу. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися "в справи духовніе церковніе священническіе" чи ображати "священников духовних отцов своїх". Він щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати "звикле послушенство" [16]. Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Наслідком Визвольної війни стала самостійність української православної церкви, за що боровся гетьман з перших днів повстання. Захист козацтвом православ'я став важливим фактором, який вплинув на те, що представники православного духовенства, особливо його низи, взяли безпосередню участь у подіях національно-визвольної революції. Щодо релігійних

спільнот, то політика Б. Хмельницького була неоднозначною. Гетьман всебічно підтримував православну церкву, і не підтримував, хоча й не забороняв, функціонування у Гетьманщині католицької спільноти.

П. Сагайдачний підтримував історичне явище "покозачення", відмову селян окремих районів України від феодалної повинності та іноземної підлеглості. Завдяки цьому розширювалася територія козацької України, оскільки покозачене населення запроваджувало козацькі порядки. Б. Хмельницький з одного боку закликав до "покозачення" селян, а з другого – видавав універсали про виконання "звиклого послушенства".

У зовнішній, зокрема, московській політиці українські гетьмани дотримувалися різних орієнтирів. Очолюючи реєстрове козацтво, яке перебувало на службі польського уряду, П. Сагайдачний був змушений відстоювати польські інтереси, брав участь у боротьбі за польський престол у Росії. Козацьке військо П. Сагайдачного врятувало Польщу від політичної катастрофи під Хотином [6, с.39–49]. Разом з тим, гетьман висловлював пропозицію російському уряду прийняти українських козаків на службу. Пропозиція, напевно, впливала із того, що польська влада скорочувала реєстр. П. Сагайдачний надіявся на використання "випищиків" православним московським государем.

Б. Хмельницький, будуючи плани незалежності України, розраховував на допомогу Росії в боротьбі проти Польщі. Вже на початку Визвольної війни у гетьмана вперше визріла пропозиція використання московської військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Проте Москва зайняла вичікувальну позицію, і гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту [17, с.241]. Ускладнення внутріполітичної ситуації, виникнення антиукраїнської опозиції сусідніх держав, змусили Козацьку Україну прийняти протекцію російського царя [18, с.125].

Діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на створення та розвиток українського козацького війська. Спільне в царині військової справи гетьманів в тому, що вони зробили з козацького війська опору у відстоюванні національних прагнень українського народу, захисті українських земель від поневолювачів, звільнення території України від чужоземного панування. П. Сагайдачний вперше перетворив козацьке військо на регулярне з жорсткою дисципліною [19]. Він розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою, що стало значним внеском у розвиток українського військового мистецтва [20]. Запроваджена ним система комплектування та організації війська, крім підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, була спрямована на створення гнучкої організаційної структури, яка б дозволяла у випадку значних втрат відновлюватися. Козацьке військо за часів П. Сагайдачного піднялося до рівня кращих європейських армій. Під його проводом запорозькі козаки здійснювали активну протидію туркам і татарам, захищали національний генофонд від знищення.

Успішна боротьба козацького війська проти турків мала значення і в тому сенсі, що вона зупинила подальше просування Туреччини у європейські країни.

Б. Хмельницький створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі. Військо Б. Хмельницького складалося, здебільшого, з козаків, селян і міщан, а ядром цього війська стали реєстрові козаки, залучені до війська в ході Визвольної війни. Збройні сили української козацької держави Б. Хмельницького були побудовані подібно до Війська Запорозького часів гетьмана П. Сагайдачного за територіально-міліційною системою з ідентичними закономірностями – полково-сотенним територіальним поділом. Структура та комплектація війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Побудова збройних сил за територіальним принципом забезпечувала реалізацію основних стратегічних напрямів концепції виснаження (вимогування) ворога, зокрема, масове залучення до боротьби проти ворога населення України, а також утримання війська за його кошти. В умовах, коли український народ виборював свою свободу, це був найоптимальніший шлях його озброєння.

Гетьман зумів належним чином озброїти військо, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні с початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику і розвинув стратегію щодо ведення війни тощо. Якщо за часів П. Сагайдачного запорізька кіннота відігравала лише допоміжну роль, як підтримка піхоти в боях, то за часів Б. Хмельницького вона вже виконує окремі бойові завдання і має свою особливу тактику нападу. Вона полягала в тому, що запорозькі кінні загони наступали дрібними гуртами з усіх боків (як у татар), тобто, Б. Хмельницький ділив козацьку кінноту на порівняно невеликі групи, тим самим вводивши супротивника в оману, і, використовуючи рельєф місцевості та фактор раптовості, завдавав ворожим військам одночасного удару з флангів і в тил, що призводило до повного розгрому супротивника. Що стосується артилерії, то артилерія Б. Хмельницького, як і артилерія за часів П. Сагайдачного, виконувала роль підготовки до удару холодною зброєю. Основною ідеєю використання артилерії була ідея її масованого і маневрового застосування. Однак на відміну від П. Сагайдачного, Б. Хмельницький надав артилерії статус окремого роду війська і провів її докорінну реорганізацію. З цією метою Б. Хмельницьким була удосконалена полкова (легка) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву.

Б. Хмельницький, як і П. Сагайдачний, відхилив пасивну західноєвропейську тактичну систему, що призводила здебільшого до успіху оборонними та вогневими боями і одночасно до недооцінки активних наступальних дій. Він застосував свою тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і воєнних хитрощах, так званих "воєнних фортелях". Володар булави не

відмовлявся від розумного використання всіх видів зброї. При цьому він рішуче заперечував переоцінку значення рушничного вогню, що панувала на той час. У Б. Хмельницького, як і у П. Сагайдачного, вогонь піхоти відігравав підготовчу роль до наступу. Провідним бойовим порядком для війська Б. Хмельницького став табір із возів, який за П. Сагайдачного був неприступним способом оборони, а потім, за гетьманування Б. Хмельницького у середині XVII ст., – і наступу [21, с.190–205]. Заслуга Б. Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, все ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме, Б. Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6–12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б. Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху [22, с.185–186]. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те, справді нове, що було внесено Б. Хмельницьким у тактику того періоду.

У межах військово-політичної доктрини Б. Хмельницький розробив концепцію виснаження (вимотування) ворога, яка стала провідним напрямом боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними принципами цієї концепції він обрав маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) і залучення до боротьби проти останнього широких мас населення. Однак слід відзначити, що порівняно з бойовими діями, що відбувалися на початку XVII ст., в середині XVII ст. змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо за часів П. Сагайдачного маневрування у районі воєнних дій здійснювалося всім військом, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося частиною війська і головними силами. Це свідчить, що Б. Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва часів П. Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має деякі спільні риси зі шведською та французькою школами воєнного мистецтва. Б. Хмельницький запровадив статут "Про устрій Війська Запорозького" та перетворив його у вирішальну силу в боротьбі за звільнення території України від польського панування та створення самостійної держави.

Загалом порівняльний аналіз військово-політичної діяльності П. Сагайдачного та Б. Хмельницького показав, що кожний із гетьманів зробив суттєвий внесок у вирішення назрілих тогочасних військових та політичних завдань. Обидва гетьмани виступали проти чужоземного панування на українських землях, прагнули політичної самостійності для України, активно і рішуче захищали православну віру. Військово-політична діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на розвиток

українського козацького війська та його воєнного мистецтва, які набули характерних національних рис і одночасно стали світовим надбанням. Завдяки діяльності П. Сагайдачного та Б. Хмельницького Військо Запорозьке остаточно перетворилося на українські збройні сили.

Для того, щоб прослідкувати еволюцію української козаччини, встановити закономірності її розвитку, було б доцільно провести порівняльний аналіз діяльності усіх гетьманів козацтва. Зокрема дуже цікавим було б співставлення діяльності гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського.

Література

1. **Смолій В. А.** Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 532 с.
2. **Смолій В. А.** Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ, 2008. – 120 с.
3. **Сергійчук В. І.** Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Сергійчук Володимир Іванович. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
4. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996– . – Книга 1. – 1996. – 356 с.
5. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім „Андрій”, 2007. – 418 с.
6. **Гуржій О. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
7. **Гуржій О. І.** Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
8. **Корнієнко В. В.** Козацьке військо у війнах першої половини XVII ст. / В. В. Корнієнко // Труды Академії. – К.: Національна академія оборони України, 1999. – № 13, квітень. – С.124–128.
9. **Сас П. М.** Петро Конашевич Сагайдачний / П. М. Сас // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
10. **Яворницький Д. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
11. **Смолій В. А.** Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
12. **Струкевич О.** Політична еліта / О. Струкевич // Історія української культури: у 5 т. – К., 2003– . – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 2003. – С.321.
13. **Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника**, відділ рукописів, ф. 5, спр. Осолінських №3882/II.
14. **Документи** Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.36–39.
15. **Апанович О. М.** Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
16. **Історія України.** Наталія Полонська-

Василенко. Мюнхен 1972–1976. 17. **Тисяча** років української суспільно-політичної думки: у 9 т., 14 кн. – К., 2001– . – Т. III, Кн.1. – 2001. – С. 238, 243, 286. 18. **Оглоблін О. П.** Люди старої України / О. П. Оглоблін. – Мюнхен, 1959. – С.125. 19. **Яворницький Д. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с. 20. **Сокульський А. Л.** Флот Запорозької Січі в XVI–XVII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Сокульський Арнольд Леонідович. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 202 с. 21. **Стороженко І. С.** Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Стороженко Іван Сергійович. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 242 с. 22. **Алекберлі М. А.** Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг.: дис. ... кандидата ист. наук:07.00.01 / Алекберли Мамедкесир Алекбер-заде. – К.: КГУ, 1951. – 206 с.

Фирсов А. В. Сравнительный анализ военно-политической деятельности гетманов П. Сагайдачного и Б. Хмельницкого

В статье дается сравнительный анализ военно-политической деятельности выдающихся гетманов казачества П. Сагайдачного и Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: П. Сагайдачный, Б. Хмельницкий, военно-политическая деятельность.

Фірсов О.В. Порівняльний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького

У статті подається порівняльний аналіз військово-політичної діяльності найбільш видатних гетьманів козацтва П. Сагайдачного та Б. Хмельницького.

Ключові слова: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, військово-політична діяльність.

Firsov A. V. Comparative analysis of military-political activity hetmans P. Sagaidachny and B. Khmelnitsky

The article presents a comparative analysis of military-political activity of outstanding hetman of the cossacks P. Sagaidachny and B. Khmelnitsky.

Keywords: P. Sagaidachny, B. Khmelnitsky, military-political activity.